

พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย

โดย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

เสียงอ่านโดย พระกฤษ นิยมโล

ความนำ สิ่งที่ควรเข้าใจก่อน	1
ความนำ ลักษณะทั่วไปของพุทธธรรม	2

ภาค ๑ มัชฌิมนธรรมเทศนา

ตอน ๑ : ชีวิต คืออะไร?

บทที่ ๑ ชั้นที่ ๕	
สภาวะของชั้นที่ ๕	3
วิญญาน	5
เวทนา	6
สังขาร	7
สัญญา-สติ-ความจำ	8
สัญญา-วิญญาน-ปัญญา	9
ความสัมพันธ์ระหว่างชั้นต่างๆ	10
ชั้นที่ ๕ กับอุปาทานชั้นที่ ๕ หรือชีวิต กับชีวิตซึ่งเป็นปัญหา	11
คุณค่าทางจริยธรรม	12
บันทึกพิเศษท้ายบท บันทึกที่ ๑: เรื่อง ชั้นที่ ๕	13

บทที่ ๒ आयตนะ ๖	
ตัวสภาวะ	14
ประเภทของความรู้	

ก. จำแนกโดยสภาวะ	21
ข. จำแนกโดยทางรับรู้	23
ค. จำแนกโดยพัฒนาการทางปัญญา	25
ง. จำแนกโดยกิจกรรมและผลงานของมนุษย์	28
ความถูกต้องและผิดพลาดของความรู้	
ก. ล้างจะ ๒ ระดับ	30
ข. วิปลาส หรือวิปลาส ๓	31
พุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะ	32
คุณค่าทางจริยธรรม	34
บันทึกพิเศษท้ายบท	35

ตอน ๒: ชีวิต เป็นอย่างไร?

บทที่ ๓ ไตรลักษณ์	
ตัวกฎหรือตัวสภาวะ	36
คำอธิบายไตรลักษณ์ตามหลักวิชาในคัมภีร์	38
๑. ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่เกี่ยวข้อง	
๑.๑. สังขารทั้งปวง กับ ธรรมทั้งปวง	39
๑.๒. สังขารในชั้น ๕ กับ สังขารในไตรลักษณ์	40
๒. สิ่งที่ยึดบังไตรลักษณ์	42
๓. วิเคราะห์ความหมายของไตรลักษณ์	
๓.๑ อนิจจตาและอนิจจลักษณะ	43
๓.๒ ทุกขตาและทุกขลักษณะ	44
ก. หมวดใหญ่ของทุกข์	45
ข. ไตรลักษณ์มี ๓ ไม่ใช่แค่ทุกข์ และทั้งสามเป็นฐานของทุกข์ในอริยสัง	47
ค. ปัญหาของมนุษย์ ที่มาในชื่อของทุกข์มากมาย	50

๓.๓. อนัตตตา และอนัตตลักษณะ	
ก. ขอบเขตความหมาย	52
ข. ความหมายพื้นฐาน	53
ค. ความหมายที่ไม่ต้องอธิบาย	54
ง. ความหมายที่อธิบายทั่วไป	55
๔. อัตตา อนัตตาและอัตตา-นिरัตตา	61
อัตตา กับ มานะ	63
คุณค่าทางจริยธรรม	64
ก. คุณค่าที่ ๑ คุณค่าด้านการทำจิต หรือคุณค่าเพื่อความหลุดพ้นเป็นอิสระ	65
ข. คุณค่าที่ ๒ คุณค่าด้านการทำกิจ หรือคุณค่าเพื่อความไม่ประมาท	66
ค. ความสำคัญและความสัมพันธ์ของคุณค่าทางจริยธรรม ๒ ด้าน	69
ง. คุณค่าเนื่องด้วยความหลุดพ้น หรือคุณค่าเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งความดีงาม	74
จ. คุณค่าทางจริยธรรมของไตรลักษณ์ตามลำดับข้อ	
๑. อนิจจตา-ว่าตามสภาวะ	75
อนิจจตา-ในด้านชีวิตภายใน	76
๒. ทุกขตา	77
๓. อนัตตตา	81
พุทธพจน์เกี่ยวกับไตรลักษณ์	
ก. ความรู้เท่าทันสภาวะ	82
อุปาทานปริตัสสนาสูตที่ ๑	83
ข. คุณค่าทางจริยธรรม	84
อโยฆรชาดก	85
ฐานสูตร	86
โลกธรรมสูตร	87
เร่งทำกิจ และเตรียมการเพื่ออนาคต	88

ตอน ๓: ชีวิต เป็นไปอย่างไร?

บทที่ ๔ ปฏิจจสมุปปบาท

ตัวกฎหรือตัวสภาวะ

๑. ฐานะและความสำคัญ	89
๒. ตัวบทและแบบความสัมพันธ์ในหลักปฏิจจสมุปปบาท	90
๓. การแปลความหมายหลักปฏิจจสมุปปบาท	91
๔. ความหมายโดยสรุปเพื่อความเข้าใจเบื้องต้น	92
๕. คำอธิบายตามแบบ	
ก. หัวข้อและโครงสร้าง	98
ข. คำจำกัดความองค์ประกอบ หรือหัวข้อตามลำดับ	99
ค. ตัวอย่างคำอธิบายแบบช่วงกว้างที่สุด	100
ข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ๑	101
ข้อสังเกตและสิ่งที่ควรทำความเข้าใจเป็นพิเศษ ๒	102
๖. ความหมายในชีวิตประจำวัน	103
ความหมายเชิงอธิบาย	104
คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์อย่างง่าย	105
คำอธิบายแสดงความสัมพันธ์เชิงขยายความ	106
ตัวอย่างกรณีปลีกย่อยในชีวิตประจำวัน	108
ความหมายลึกลงไปขององค์ธรรมบางข้อ	
- อาสวะ ๔	109
- ตัณหา ๓	110
- อุปาทาน ๔	111
ปฏิจจสมุปปบาทในฐานะมัชฌิมนธรรมเทศนา	112
ปฏิจจสมุปปบาท ในฐานะปัจจุการทางสังคม	113
หมายเหตุ: การตีความเกี่ยวกับปฏิจจสมุปปบาท	114

บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: ธรรมเนียม ๑ และ ธรรมเนียม ๓	115
ตถตา-ความเป็นเช่นนั้นเอง	116
ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “ไตรลักษณ์”	117
ข้อควรรู้ควรสังเกต: คำศัพท์ธรรมชุด “อิทัปปัจจยตา”	118
หลักความจริง และกฎธรรมชาติ ที่ครอบคลุม	119
บันทึกที่ ๒: ตัวเรา ของเรา ตัวกู ของกู	120
บันทึกที่ ๓: เกิดและตายแบบปัจจุบัน	121
บันทึกที่ ๔: ปฏิจจสมุปบาทแนวอภิธรรม	122
บันทึกที่ ๕: ปัญหาการแปลคำว่า “นิโรธ”	123
บันทึกที่ ๖: ความหมายย่อขององค์ธรรม ในปฏิจจสมุปบาท	124
บันทึกที่ ๗: ความหมายของภวัตถหา และวิภวัตถหา	125

บทที่ ๕ กรรม

ความนำ	126
ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับกรรม	
ก. กรรม ในฐานะกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง	127
ข. ความหมายของกรรม	128
ค. ประเภทของกรรม	129
เกณฑ์ตัดสิน ความดี-ความชั่ว	
ก) ปัญหาเกี่ยวกับความดี-ความชั่ว	130
ข) ความหมายของกุศลและอกุศล	131
ค) ข้อควรทราบพิเศษบางอย่างเกี่ยวกับกุศลและอกุศล	132
ง) เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดี - กรรมชั่ว	133
สิ่งที่สังคมบัญญัติ เมื่อมองจากแง่ของธรรมเนียม	
๑) สิ่งที่สังคมบัญญัติ ไม่เกี่ยวกับกุศลและอกุศลในธรรมเนียมโดยตรง	134

๒) สิ่งที่สังคมบัญญัติ กระทั่งถึงกุศลและอกุศลในกรรมนิยามด้วย	135
ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “เจตนา”	136
ข้อสังเกตเรื่อง กรรมนิยาม และสมมตินิยาม	137
จ) หลักคำสอนเพื่อเป็นเกณฑ์วินิจฉัย	138
การให้ผลของกรรม	
ก) ผลกรรมในระดับต่างๆ	139
ข) องค์ประกอบที่ส่งเสริมและขัดขวางการให้ผลของกรรม	140
ค) ผลกรรมในช่วงกว้างไกล	141
ง) ข้อพิจารณาเกี่ยวกับการพิสูจน์เรื่องตายแล้วเกิดหรือไม่	142
จ) ข้อสรุป: การพิสูจน์และทำที่ปฏิบัติต่อเรื่องชาติหน้า	143
ฉ) ผลกรรมตามนัยแห่งจุฬารามวิมังคสูตร	144
ข้อควรศึกษายิ่งขึ้นไป เพื่อความเข้าใจหลักกรรมให้ชัดเจน	
๑) สุขทุกข์ ใครทำให้?	145
๒) เชื่ออย่างไร ผิดหลักกรรม?	146
๓) กรรม ชำระล้างได้อย่างไร?	147
๔) แก่กรรม ด้วยปฏิกรรม	148
๕) กรรม ที่ทำให้สิ้นกรรม	149
๖) กรรม ในระดับสังคม หรือกรรมของสังคม มีหรือไม่?	152
๗) กรรม ตามสมมตินิยาม หรือ กรรม ในกฎหมาย	153
๘) กรรม กับอนัตตา ชัดกันหรือไม่?	156
คุณค่าทางจริยธรรม	158
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: กรรม ๑๒	159

ตอน ๔: ชีวิต ควรให้เป็นอย่างไร?

บทที่ ๖ วิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ นิพพาน

ความสุขที่ไม่ต้องหา	160
กระบวนการระดับทุกข์ หรือ ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร	
ก. วงจรยาว	161
ข. วงจรสั้น	162
ภาวะแห่งนิพพาน	164
ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน	170
๑. ภาวิตกาย: มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว	178
๒. ภาวิตศีล: มีศีลที่ได้พัฒนาแล้ว	182
๓. ภาวิตจิต: มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว	185
๔. ภาวิตปัญญา: มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว	189

บทที่ ๗ ประเภทและระดับ แห่งนิพพานและผู้บรรลุนิพพาน

๑. ประเภทและระดับของนิพพาน	192
ประเภทของนิพพาน	194
บันทึกที่ ๒: เรื่องความหมายของ ทิฏฐธัมมิกะ และ สัมปรายิกะ	196
๑. สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ	197
๒. อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ	198
นิพพานมีอย่างเดียว แต่แบ่งมองเป็น ๒ ด้าน	199
อนุปาทิเสสนิพพาน ในภาษาสามัญหรือถ้อยคำที่ใช้ทั่วไป	200
พุทธพจน์ที่ตรัสแสดงนิพพาน	201
เพื่อความเข้าใจรอบด้านในเรื่องนิพพาน	202
สรุปความหมายของนิพพาน	203
ผลที่ปรากฏในชีวิตจริง	

ก) ลักษณะภายนอกและชีวิตหมู่	204
ข) ความมีใจอิสระและมีความสุข	205
ค) ความเป็นเจ้าแห่งจิต เป็นนายของความคิด	206
ง) ความเป็นกันเอง กับชีวิต ความตาย การพลัดพราก	207
ผลที่ปรากฏในชีวิตจริง-ย้ำความอีก ๒ ข้อ	208
ขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน	209
๒. ประเภทและระดับของผู้บรรลุนิพพาน	210
แบบที่ ๑ ทักขิไณยบุคคล ๘ หรือ อริยบุคคล ๘	214
บันทึกที่ ๔: เรื่อง สิลัพพตปรามาส	215
ทักขิไณยบุคคลกับการละสังโยชน์	216
ทักขิไณยบุคคล ๘ หรืออริยบุคคล ๘ - จัดเป็น ๔ คู่	217
แบบที่ ๒ ทักขิไณยบุคคล ๗ หรือ อริยบุคคล ๗	218
บันทึกที่ ๕: ความหมายของ ฌาน	219
ทักขิไณย หรืออริยบุคคล ๗ สัมพันธ์กับอินทรีย์และวิโมกข์	220
เรื่องที่ควรกล่าวแทรก เพื่อป้องกันความสับสน	221
ประเภทของพระอรหันต์	222

บทที่ ๘ ข้อควรทราบเพิ่มเติม เพื่อเสริมความเข้าใจ

๑. สมณะ - วิปัสสนา	
สมณะ	223
วิปัสสนา	224
๒. เจโตวิมุตติ - ปัญญาวิมุตติ	225
ความที่ต้องการเน้น ๒ ประการ	227
วิมุตติตามความหมายอย่างกว้าง	228
บันทึกที่ ๑ : ความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับอนัตตา และนิพพาน	229
นิโรธสมบัติ ไม่ใช่ในนิพพาน	230

อกุปปาเจโตวิมุตติ	231
เหตุปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เจโตวิมุตติเสื่อม	232
วิมุตติ ๕	233

บทที่ ๙ หลักการสำคัญ ของการบรรลุนิพพาน

ความเบื้องต้น	234
ก) หลักทั่วไป	235
ในฉาน เจริญวิปัสสนา หรือบรรลุมรรคผล ได้หรือไม่	236
แนวสัญญาณาสัญญาตนะ ใช้ทำวิปัสสนาไม่ได้	237
วิธีปฏิบัติ ๔ อย่างที่พระอานนท์ได้แสดงไว้	238
๑. วิปัสสนามีสมณะนำหน้า	239
๒. สมณะมีวิปัสสนานำหน้า	240
๓. สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน	241
๔. วิธีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมมัจจุ	242
สมถยานิกและวิปัสสนายานิก	243
ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล	244
พระอุกโตภาควิมุตและพระปัญญาวิมุต	245
ข) หลักสมณะที่เป็นฐาน	
หลักสมณะที่เป็นฐาน ลำดับที่ ๑	246
หลักสมณะที่เป็นฐาน ลำดับที่ ๒	247
ความเข้าใจลับสนคลาดเคลื่อน	248
การแก้ความเข้าใจที่พลาด ข้อที่ ๑	249
การแก้ความเข้าใจที่พลาด ข้อที่ ๒	250
การแก้ความเข้าใจที่พลาด ข้อที่ ๓	251
การแก้ความเข้าใจที่พลาด ข้อที่ ๔	252
การแก้ความเข้าใจที่พลาด ข้อที่ ๕	253

พระอรหันต์บรรลุมรรคผลก่อนแล้วจึงเจริญสมณูเพิ่มเติมจนได้ฌานสมาบัติ และอภิญญาได้หรือไม่	254
ค) หลักวิปัสสนาที่เป็นมาตรฐาน	255
สำนวนคำบรรยายสรุปการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า	256
สำนวนสามัญ: พิจารณาขั้นที่ ๕	258
สำนวนสามัญ: พิจารณาอายตนะ และธรรมอื่นที่เกี่ยวข้อง	259
สำนวนแบบสืบค้น	260
ตัวอย่างธรรมที่พิจารณาได้ทุกระดับ	261
สำนวนแนววิปัสสนา แสดงความแตกต่างระหว่างพระอริยบุคคลหลายระดับ	
ก. พระเสขะ กับ พระอรหันต์	262
ข. ผู้ปฏิบัติเพื่อโสดาปัตติผล กับ พระโสดาบัน	263
ค. พระโสดาบัน กับ พระอรหันต์	264
ง. พระอนาคามี กับ พระอรหันต์	265
จ. พระอรหันต์ปัญญาวิมุต กับ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุต	266
ฉ. พระพุทธเจ้า กับ พระปัญญาวิมุต	267
ง) หลักการปฏิบัติที่จัดเป็นระบบ	268
หลักการปฏิบัติตามนัยแห่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค	
ระดับศีลและสมาธิ	269
ระดับปัญญา	270

บทที่ ๑๐ บทสรุป เรื่องเกี่ยวกับนิพพาน

คุณค่าและลักษณะพิเศษที่พึงสังเกตเกี่ยวกับนิพพาน

๑. จุดหมายสูงสุดของชีวิต เป็นสิ่งที่อาจบรรลุได้ในชาตินี้	271
๒. นิพพานเป็นจุดหมายที่ทุกคนเข้าถึงได้ ไม่จำกัดชาติชั้น หญิงชาย	272
๓. นิพพานอำนวยผล ที่ยิ่งกว่าล้าพังความสำเร็จทางจิตจะให้ได้	273

จุดที่มักเขวหรือเข้าใจพลาด เกี่ยวกับนิพพาน	
๑. ความยึดมั่น ในความไม่ยึดมั่น	274
๒. ลักษณะที่ชวนให้สับสน หรือหลงเข้าใจผิด	275
๓. ความสุข กับความพร้อมที่จะมีความสุข	276
ปัญหาสำคัญเกี่ยวกับนิพพาน	
๑. นิพพาน กับอัตตา	277
๒. พระอรหันต์ ลึนชีวิตแล้วเป็นอย่างไร?	280

ภาค ๒ มัชฌิมาปฏิปทา

ตอน ๕: ชีวิต ควรเป็นอยู่อย่างไร?

บทที่ ๑๑ บทนำ ของมัชฌิมาปฏิปทา	
มัชฌิมาปฏิปทา ต่อเนื่องจาก มัชฌิมาธรรมเทศนา	286
มิจฉาปฏิปทา - สัมมาปฏิปทา	288
อาหารของอวิชา - อาหารของวิชาและวิมุตติ	291
ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน	292
พรหมจรรย์ที่สำเร็จผล	293
ธรรมจรรยา ๑๐ ประการ หรือ กุศลกรรมบถ ๑๐	294
ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับมัชฌิมาปฏิปทา	
มรรค ในฐานะมัชฌิมาปฏิปทา	295
มรรค ในฐานะข้อปฏิบัติ หรือทางชีวิต ทั้งของบรรพชิตและคฤหัสถ์	296
มรรค ในฐานะหลักปฏิบัติที่เนื่องด้วยสังคม	297
มรรค ในฐานะทางให้ถึงความสิ้นกรรม	298
มรรค ในฐานะอุปกรณ์สำหรับใช้ มิใช่สำหรับยึดถือหรือแบกไว้	299
มรรค ในฐานะพรหมจรรย์ หรือพุทธจริยธรรม	300

มรรค ในฐานะมรรคาสู่จุดหมายชั้นต่างๆ ของชีวิต	302
มรรค ในฐานะไตรสิกขา หรือระบบการศึกษาสำหรับสร้างอารยชน	305
อริยมรรค กับ ไตรสิกขา	306
ชาวบ้าน ดำเนินมรรคด้วยการศึกษาบุญ	308
กระบวนการธรรมในตัวคน ของมรรค กับกระบวนการฝึกคน ของสิกขา	309
จุดเริ่ม พัฒนาเป็นจุดสำเร็จ แห่งความก้าวหน้าในมรรคา	312

บทที่ ๑๒ บุพภาคของการศึกษา ๑: ปรัตโฆสะที่ดี = กัลยาณมิตร

บุพภาคของการศึกษา หรือ บุพนิमितแห่งมัชฌิมาปฏิปทา	
ปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ๒	313
บุพนิमितที่ ๑: ปรัตโฆสะ – กัลยาณมิตร (วิธีการแห่งศรัทธา)	314
ความสำคัญของการมีกัลยาณมิตร	315
คุณสมบัติของกัลยาณมิตร	317
บันทึกที่ ๑: ความสำคัญของสังคหวัตถุ ๔	322
การทำหน้าที่ของกัลยาณมิตร	326
หลักศรัทธาโดยสรุป	328
พุทธพจน์แสดงหลักศรัทธา	329
บันทึกที่ ๒: การแปลบาลีในกาลามสูตร	330
พุทธพจน์แสดงความสำคัญและความดีเด่นของปัญญา	338

บทที่ ๑๓ บุพภาคของการศึกษา ๒: โยนิโสมนสิการ

ความนำ	
ฐานะของความคิด ในระบบการดำเนินชีวิตที่ดี	339
ฐานะของความคิด ในกระบวนการของการศึกษา หรือการพัฒนาปัญญา	
ก) จุดเริ่มของการศึกษา และความไร้การศึกษา	340

ข) กระบวนการของการศึกษา	341
ค) ความเข้าใจเบื้องต้น เกี่ยวกับจุดเริ่มต้นของการศึกษา	342
ง) ความคิดที่ไม่เป็นการศึกษา และความคิดที่เป็นการศึกษา	343
บุญนิมิตที่ ๒: โยนิโสมนสิการ (วิธีการแห่งปัญญา)	345
ความสำคัญของโยนิโสมนสิการ	346
ความหมายของโยนิโสมนสิการ	347
วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ	350
๑. วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย	351
๒. วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ	352
๓. วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์	353
วิสุทธิ ๗	354
พุทธพจน์	355
๔. วิธีคิดแบบอริยสังข์/คิดแบบแก้ปัญหา	356
บันทึกที่ ๑: วิธีคิดแบบแก้ปัญหา : วิธีคิดแบบอริยสังข์ กับ วิธีคิดแบบ วิทยาศาสตร์	357
๕. วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์	358
๖. วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก	361
๗. วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม	364
๘. วิธีคิดแบบเร้ากุศล	365
๙. วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน	370
๑๐. วิธีคิดแบบวิภาษวาท	372
ก. จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง	373
ข. จำแนกโดยส่วนประกอบ	374
ค. จำแนกโดยลำดับขณะ	375
ง. จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย	376
จ. จำแนกโดยเงื่อนไข	377

ฉ. จำแนกโดยทางเลือก หรือความเป็นไปได้ใช้อื่น	378
ช. วิชาชวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง	379
ข้อความในบาลีแห่งต่าง ๆ มาแสดงตัวอย่างแห่งวิชาชวาท	380
สมิทธิปริพาชก-บุคคลทำกรรมประกอบด้วยเจตนา	381
พระพุทธเจ้าตรัสจำแนกกามโมคิ คือชาวบ้าน	382
การจำแนกโดยวิชาชวาทแบบนี้ ทำให้ความคิด	383
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ป่า มี ๕ ประเภท	384
สรุปความ เพื่อนำสู่การปฏิบัติ	385
เด็กเล็กคนหนึ่งของครอบครัวซึ่งมีฐานะดี	386
โยนิโสมนสิการเป็นตัวนำ ที่ทำให้การศึกษาเริ่มต้น	387
เตรียมเข้าสู่มัชฌิมาปฏิปทา	388
พระรัตนตรัย	389

บทที่ ๑๔ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๑: หมวดปัญญา

บทนำ - ปัญญา	390
๑. สัมมาทิฏฐิ	
ความสำคัญของสัมมาทิฏฐิ	391
คำจำกัดความของสัมมาทิฏฐิ	392
ข้อควรทราบทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาทิฏฐิ	393
๑. โลกียสัมมาทิฏฐิ	394
๒. โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ	395
สัมมาทิฏฐิ กับการศึกษา	396
๑) การฝึกศีลที่อาศัยความเคยชินและศรัทธา	397
๒) การฝึกศีลที่ใช้โยนิโสมนสิการกำกับ	398
สัมมาทิฏฐิกับการศึกษาในแง่มุมต่างๆ	399
๒. สัมมาสังกัปปะ	404

ข้อสังเกตเรื่องธรรมฝ่ายกุศล และอกุศล	405
สัมมาสังกัปปะ กับโยนิโสมนสิการ	406
สัมมาสังกัปปะ กับมรรคหมวดศีล	407
เมตตาในแง่มุมต่างๆ	408

บทที่ ๑๕ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๒: หมวดศีล

๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ

บทนำ-องค์มรรค ๓ ข้อในฝ่ายศีล	409
ศีล ในความหมายที่เป็นหลักกลาง อันพึงถือเป็นหลักความประพฤติ	410
ลักษณะของศีล หรือหลักความประพฤติเบื้องต้น แบบเทวนิยม กับแบบสภานิยม	
ลักษณะของศีลในพุทธธรรม	411
ศีลแบบสภานิยมกับเทวนิยม	412
ข้อได้เปรียบของศีลแบบเทวโองการ	413
ศีลสำหรับประชาชน	
ความเข้าใจพื้นฐาน	414
ก. ศีลพื้นฐาน	416
ข. ศีลเพื่อเสริมความดีงามของชีวิตและสังคม	420
หลักการทั่วไปเกี่ยวกับสัมมาอาชีวะ	421
เศรษฐกิจจะดี ถ้ามีศีล	425
ก. การแสวงหา และการรักษาทรัพย์	426
ข. ความสุขอันชอบธรรมที่คฤหัสถ์ควรมี	427
ค. การใช้จ่ายทรัพย์	428
ง. เตรียมปัญญาไว้ ถึงหาทรัพย์ได้ อิศรภาพต้องไม่เสีย	429
จ. สังฆะ คือชุมชนของบุคคลที่เป็นอิสระ ทั้งโดยชีวิตและด้วยจิตปัญญา	432

คำถ่อมท่าย	
ก. ในแง่บุคคล	435
ข. ในแง่สังคม	436
ค. ในแง่รัฐ	437
ง. ในแง่ระบบเศรษฐกิจการเมือง	438

บทที่ ๑๖ องค์ประกอบของมัชฌิมาปฏิปทา ๓: หมวดสมาธิ

๖. สัมมาวายามะ	439
๗. สัมมาสติ	
คำจำกัดความ	442
สติในฐานะอัปปมาทธรรม	443
สติโดยคุณค่าทางสังคม	445
บทบาทของสติในกระบวนการพัฒนาปัญญา หรือการกำจัดอัสวกิเลส	446
สติปัญญาในฐานะสัมมาสติ	447
สาระสำคัญของสติปัญญา	448
ก. กระบวนการปฏิบัติ	450
ข. ผลของการปฏิบัติ	451
เหตุใดสติที่ตามทันขณะปัจจุบัน จึงเป็นหลักสำคัญของวิปัสสนา?	452
สติปัญญา เป็นอาหารของโพชฌงค์	453
๘. สัมมาสมาธิ	
ความเข้าใจเบื้องต้น	
ก. ความหมายของสมาธิ	455
ข. ระดับของสมาธิ	456
ค. คັตรูของสมาธิ	457
ง. ลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิ	458
จ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: มองอย่างไร	459

ฉ. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: สรุปตามประเภทของสมาธิภาวนา	460
ช. ความมุ่งหมายและประโยชน์ของสมาธิ: ในแง่ช่วยป้องกันความไขว้เขว	461
วิธีเจริญสมาธิ	462
๑) การเจริญสมาธิแบบธรรมดาพาไปเอง	463
๒) การเจริญสมาธิตามหลักอิทธิบาท	464
๓) การเจริญสมาธิอย่างสามัญ หรือฝึกสมาธิโดยใช้สติเป็นตัวนำ	467
๔) การเจริญสมาธิอย่างเป็นแบบแผน	468
ข้อ ๑. ปลีโพธ ๑๐	469
ข้อ ๒. เข้าหากัลยาณมิตร	470
ข้อ ๓. รับกรรมฐานที่เหมาะสมกับจริต/จริต	471
ความหมายของ-จริตา	472
การรับกรรมฐาน	473
ข้อ ๔. เข้าประจำที่	475
ข้อ ๕. เจริญสมาธิ: หลักทั่วไป	476
ข้อ ๖. เจริญสมาธิ: อานาปานสติภาวนา เป็นตัวอย่าง	
ก) ข้อดีพิเศษของอานาปานสติ	477
ข) พุทธพจน์แสดงวิธีปฏิบัติ	478
ค) วิธีปฏิบัติภาคสมณะ	479
-กำหนดลมหายใจ	480
-การติดตาม	481
ผลสูงสุดของสมาธิ และสู่ความสมบูรณ์เหนือสมาธิ	
ก) ผลสำเร็จและขอบเขตความสำคัญของสมาธิ	482
ข) องค์ประกอบต่างๆ ที่ค้ำจุน เกื้อหนุน และเสริมประโยชน์ของสมาธิ	
(๑) ฐาน ปทัฏฐฐาน และที่หมายของสมาธิ	484
(๒) องค์ประกอบร่วมของสมาธิ	485
(๓) เครื่องวัดความพร้อม (อินทรีย์ ๕)	486

(๔) คณะทำงานของปัญญา	488
อาหารและอนาหารของนิรณ	489
(๕) องค์มรรคสามัคคีพร้อมได้ที่	492
องค์มรรคหลายอย่างทำหน้าที่ได้ในขณะเดียวกันได้อย่างไร	493
ความสำเร็จของแต่ละบุคคลแตกต่างกันเพราะเหตุใด	494
พุทธพจน์แสดงโพธิปักขิยธรรมและมรรค	495
บันทึกที่ ๑: การเจริญสติปัฏฐาน คือการอยู่อย่างไม่มีความทุกข์ที่จะต้องดับ	496

บทที่ ๑๗ บทสรุป: อริยสัจ ๔

ฐานะและความสำคัญของอริยสัจ	497
ความหมายของอริยสัจ	498
อริยสัจ กับปฏิจจสมุปบาท	499
ปฏิจจสมุปบาท กับอริยสัจ พิเศษ	500
กิจในอริยสัจ	501
ญาณ ๓	502
ข้อควรทราบเพิ่มเติม	503
แนวอธิบายอริยสัจโดยสังเขป	504
ก) ยกทุกข์ขึ้นพูดก่อน เป็นการสอนเริ่มจากปัญหา เพื่อใช้วิธีการแห่งปัญญา	505
ข) ค้นเหตุปัจจัยให้พบด้วยปัญญา ไม่มัวหาที่ชดทอด	506
ค) ชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา มีความสุขอย่างอิสระ และทำกิจด้วยกรุณา	507
ง) ถ้าถึงพระรัตนตรัย ก็ไม่รอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เลิกฝากตัวกับโชคชะตา	508
จ) ทางของอารยชนกว้างและสว่าง ทั้งพึ่งตนได้ และคนทั้งหลายก็ช่วยหนุนกัน	509
ฉ) เมื่อพระรัตนตรัย พาเข้าและคืบไปในไตรสิกขา มรรคก็พัฒนาสู่จุดหมาย	510
วิธีแก้ปัญหาแบบพุทธ	511
คุณค่าที่เด่นของอริยสัจ	513

ข้อสังเกตบางประการ ในการศึกษาพุทธธรรม	
ก. ภาคัมชฌเนนธรรมเทศนา หรือ ภาคกระบวนธรรม	514
ข. ภาคัมชฌิมปาฏิปทา หรือ ภาคกระบวนวิธี	515
สรุป “พุทธธรรม” ลงในอริยสัจ	516

ภาค ๓ อารยธรรมวิถี

ตอน ๖: ชีวิตที่ดี เป็นอย่างไร?

บทที่ ๑๘ บทความประกอบที่ ๑: ชีวิตและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชน	
บทนำ และคุณสมบัติของบุคคลโสดาบัน ฝ่ายมี และฝ่ายหมด	517
ละหรือมีก็เช่นกัน	519
สะพานสู่นิพพาน	520
บุคคลโสดาบันตามนัยพุทธพจน์	521
โสดาปัตตติยังคะ-ก.ลักษณะ-ข.คุณสมบัติทั่วไป	522
โสดาปัตตติยังคะ-ก.ลักษณะ-ข.คุณสมบัติทั่วไป	523
โสดาปัตตติยังคะ-ง.ก่อนเป็นโสดาบัน	524
คุณสมบัติหลักของบุคคลโสดาบัน	
- ศรัทธา	525
- ศีล	526
- สุตตะ	527
- จาคะ	528
- ปัญญา	529
สรุปคุณสมบัติหลักของบุคคลโสดาบัน	530
คุณสมบัติเด่น ๒ ข้อของบุคคลโสดาบัน	531

บันทึกพิเศษท้ายบท	532
บทที่ ๑๙ บทความประกอบที่ ๒: ศิลป์กับเจตนารมณ์ทางสังคม	
บทนำ และสามคำสำคัญในชุดของศิลป์: ศิลป์ วินัย ลึกซึ้ง	533
ศิลปะระดับธรรมอยู่ที่ตัวคน ศิลปะระดับวินัยขยายผลเพื่อสังคม	535
ตัวอย่างหลักปฏิบัติที่มุ่งเพื่อเชิดชูธรรมความดีงามและประโยชน์สุขของสังฆะ	
ก) การกราบไหว้ตามแก่อ่อนพรรษา	538
ข) พุทธบัญญัติห้ามภิกษุอวดอุตริมนุสสรธรรม	539
ค) ทำไมจึงทรงยกย่องสังฆทานว่ามีผลมากที่สุด	541
หัวใจของวินัย: เคารพสงฆ์ ถือสงฆ์และกิจสงฆ์เป็นใหญ่ มั่นในสามัคคี ชูธรรม ถือ	542
หลักการ มีประโยชน์สุขของประชาชนเป็นจุดหมาย	
วินัยในความหมายที่กว้างใหญ่เลยจากศิลป์	544
บันทึกพิเศษท้ายบท	
บันทึกที่ ๑: แสดงธรรม บัญญัติวินัย	546
บันทึกที่ ๒: ศิลป์ วินัย ศิลธรรม	547
บันทึกที่ ๓: ความหมายบางอย่างของ “วินัย”	548
บันทึกที่ ๔: การปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของพหูชน	549
บันทึกที่ ๕: เคารพธรรม เคารพวินัย	550
บันทึกที่ ๖: การเคารพตามอายุสมาชิกภาพ	551
บทที่ ๒๐ บทความประกอบที่ ๓ : เรื่องเหนือสามัญวิสัย:	
ปาฏิหาริย์ – เทวดา	
บทนำ และมนุษย์ทั้งหลายล้วนแต่มีวุ่นวายกับปัญหาว่า มีหรือไม่มี	552
จะเชื่อหรือไม่เชื่อ ก็ควรปฏิบัติต่อสิ่งนั้นให้ถูกต้อง	554
อิทธิปาฏิหาริย์	
อิทธิปาฏิหาริย์ คืออะไร? และแค่นั้น?	555

ปาฏิหาริย์ ไม่ใช่แค่ฤทธิ์ แต่มีถึง ๓ อย่าง	556
อิทธิปาฏิหาริย์ ไม่ใช่ธรรมที่เป็นแก่นสาร	557
อิทธิฤทธิ์ ชนิดอริยะ และชนิดอนารยะ	558
โทษแก่ปุถุชน ในการเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์	559
แนวปฏิบัติที่ถูกต้อง ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องฤทธิ์	560
บันทึกที่ ๑ : อิทธิปาฏิหาริย์ในคัมภีร์	561
การแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ของพระสาวก	562
เรื่องเล่าในอรรถกถา มีมากมาย	563
เรื่องฤทธิ์ของคนอื่นๆ มีมาในบาลีบ้างบางแห่ง	564
เทวดา	
มนุษย์ กับ เทวดา เปรียบเทียบฐานะกัน	565
ญาณทัสสนะของพระผู้เหนือกว่าเทพ	566
มนุษย์กับเทวดา ความสัมพันธ์ใด ที่ล้ำสมัย ควรเลิกเสีย	567
หวังพึ่งเทวดา ได้ผลนิดหน่อย แต่เกิดโทษมากมาย	568
สร้างความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง ระหว่างมนุษย์กับเทวดา	569
ความสัมพันธ์แบบชาวพุทธ ระหว่างมนุษย์กับเทวดา	570
บันทึกที่ ๒: การช่วย และการแก่ง ของพระอินทร์	571
บันทึกที่ ๓: สัจกิริยา ทางออกที่ดี สำหรับผู้ยังหวังอำนาจดลบันดาล	572
บันทึกที่ ๔: พระพุทธ เป็นมนุษย์ หรือเทวดา	573
สรุปวิธีปฏิบัติต่อเรื่องเหนือสามัญวิสัย	
พัฒนาการแห่งความสัมพันธ์ ๓ ชั้น	574
ก้าวสู่ขั้นมีชีวิตอิสระ เพื่อจะเป็นชาวพุทธที่แท้	575
วิธีปฏิบัติที่ถูกต้อง ต่อสิ่งเหนือสามัญวิสัย	576
ปฏิบัติถูกต้อง คือเดินหน้า เป็นชาวพุทธ คือไม่หยุดพัฒนา	577
ภาคผนวก-สรุปหลักการสำคัญของพุทธศาสนา	578
เหตุใดพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจอิทธิปาฏิหาริย์	579

วัดมณฑล-พระกัมพู-สรูปแล้วคนไทยนับถือพุทธ หรือไสยศาสตร์	580
การนับถืออำนาจดลบันดาลภายนอก-ต่างจากพุทธ	581
บทที่ ๒๑ บทความประกอบที่ ๔: ปัญหาเกี่ยวกับแรงจูงใจ	
บทนำ และกลไกชีวิตในการกระทำ	582
แง่ความหมายที่ช่วยให้เข้าใจค้นหา และฉันทะ ชัดยิ่งขึ้น	584
ความเข้าใจหลักธรรม ตามหลักฐานทางวิชาการ	585
“ฉันทะ” อย่างไรเป็นต้นตอของทุกข์ อย่างไรคือที่ตั้งต้นของกุศลธรรม	586
“ฉันทะ” ถึงจุดลงตัวของความหมายที่ใช้เป็นมาตรฐาน	587
การศึกษาเชิงเปรียบเทียบ: ค้นหา กับฉันทะ	588
อธิบายเชิงเปรียบเทียบ	589
ปัญหาจากระบบเงื่อนไขของค้นหา	590
ผลดีจากระบบตรงไปตรงมาของฉันทะ	591
สภาพการกิน ภายใต้ครอบงำของระบบเงื่อนไข	592
การสืบพันธุ์: ระบบธรรมชาติที่แทบเลือนหาย ภายใต้อารยธรรมแห่งกามคุณ	593
กินด้วยปัญญา พาให้กินพอดี	594
ข้อพิจารณาเชิงซับซ้อน	595
เมื่อไม่มีอะไรลดค้นหา ก็พึงพาได้แต่ฉันทะ	596
คนนอนอยู่ที่อยากให้ตัวได้สิ่งที่ปรารถนา รักษาความมั่นคงของอัตตาไว้	597
ฉันทะต่อของ ขยายสู่เมตตาต่อคน	598
แม้ว่าฉันทะจะขยายไปถึงเมตตากรุณา ค้นหาก็ยังตามไปรังควาน	599
ทวนความหมาย และกระบวนการเกิดของฉันทะ	600
ฉันทะอยากชั่ว ค้นหาอยากดี มีหรือไม่?	601
ระวังไว้ ฉันทะมา ค้นหาอาจจะสอด หรือแทรกสลับ	602
อยากนิพพาน อย่างไรเป็นฉันทะ อย่างไรเป็นค้นหา	603
ค้นหาให้ละแน แต่ฉันทะก็ละอีกแบบหนึ่ง	604

จะละตัณหา ก็ใช้ตัณหาได้ แต่ไม่วายต้องระวัง	605
บทสรุป	
มนุษย์เป็นสัตว์วิเศษ ต้องเพิ่มเดชด้วยฉันทะ มิใช่จะมัวเป็นทาสของตัณหา	606
ถึงจะพ้นตัณหา ได้ฉันทะมา ก็ยังต้องเดินหน้าไปกับปัญญา จนกว่าจะพ้นปัญหา แท้จริง	607
ปัญญามาแทนที่ ตัณหาหมดหน้าที่ มีฉันทะเต็มที่	608
ปัญญาและกรุณา ตัวกำกับและขับเคลื่อนการทำงานของมหาบุรุษ	609
สรุปข้อควรกำหนดเกี่ยวกับตัณหาและฉันทะ	610
พัฒนาคนได้ ด้วยการพัฒนาความต้องการของเขา	611

บทที่ ๒๒ บทความประกอบที่ ๕: ความสุข ๑ : ฉบับแบบแผน

รู้จักกามสุข และเสพบริโภคอย่างมีปัญญา ที่ทำให้เป็นอิสระเสรี	612
ความสุขมีหลากหลาย สูงขึ้นไปตามลำดับขั้น	613
กามสุขของมนุษย์ ของสวรรค์ และความสุขที่ดีกว่านั้น	614
ส่วนเสีย หรือข้อด้อยของกามสุข	615
พระพุทธเจ้ายืนยันว่า ทรงมีความสุขยิ่งกว่าบุคคลที่โลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด	616
เทียบกามสุขต่ำไว้ เพื่อให้เร่งพัฒนาความสุข จะได้มีสุขที่เลือกได้ และก้าวขึ้นไป ให้ถึงสุขที่สูงสุด	617
ถึงจะยังบริโภคกามสุข ก็ต้องมีปัญญารักษาอิสรภาพไว้ รู้หนทางปลอดภัยจาก กามทุกข์	618
บริโภคนกามสุขอย่างอิสระชน รู้จักจัดรู้จักใช้ขยายประโยชน์สุข ก็เป็นผู้ประเสริฐ เป็นอริยสาวก	619
สุขใน สุขประณีต จนถึงสุขสูงสุด	622
สุขเหนือเวทนา	623
สุขได้ไม่ต้องพึ่งเวทนา คืออิสรภาพ และเป็นสุขภาวะที่สมบูรณ์	624
ถึงนิพพาน สุขเต็มสุดแล้ว จะเลือกสุขอย่างไหนก็ได้ ทำไมมองลงมาไม่ถึงกามสุข	625
ทบทวนความสุขที่คนสามารถพัฒนาไปถึงได้	626

บทสรุป	
หลักการพื้นฐานแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าว่า ความสุขลุดึงได้ด้วยความสุข	627
เรียนรู้ให้ชัด วิธีปฏิบัติต่อความสุข	628
มองความสุขเชิงปฏิบัติ วัตจากการพัฒนาของชาวบ้านขึ้นไป	
๑. กรณีที่เสวยกามสุข	629
๒. กรณีที่ไม่เสวยกามสุข	630
บันทึกพิเศษท้ายบท	631
บทที่ ๒๓ บทความประกอบที่ ๖: ความสุข ๒ : ฉบับประมวลความ	
พุทธศาสนา คือ ระบบการพัฒนาความสุข	632
พุทธศาสนาสอนว่า สุขถึงได้ด้วยสุข	633
ภาคหลักการ	
ความสุข คืออะไร	634
ความต้องการ คืออะไร และสำคัญอย่างไร	635
พอจะได้ใจพองฟูขึ้นไป เป็นปีติ ได้สมใจสงบลงมา เป็นความสุข	636
สองทางสายใหญ่ ที่จะเลือกไปสู่ความสุข	637
ถ้าการศึกษาพัฒนาคนให้มีความสุขด้วยฉันทะได้ จริยธรรมไม่หนีไปไหน	638
กฎหมายสร้างระบบเงื่อนไข	639
ถ้าให้ระบบเงื่อนไขหนุนกฎธรรมชาติได้ ก็จะมีผลดีจริง	640
รู้ทันว่าอยู่ในระบบเงื่อนไข ก็ใช้มันให้เต็มคุณค่า	641
ความสนุกในการเรียน กับความสุขในการศึกษา	642
แค่มีความสุขในการเรียน ยังไม่พอ ต้องขอให้ เรียนแล้วกลายเป็นคนมีความสุข	643
ความสุขมีมากมาย ธรรมชาติรอบกายก็รอจะให้ความสุข	644
จะพัฒนาความสุข ต้องพัฒนาความต้องการต่อเพื่อนมนุษย์ด้วย	645
ความสุขเหนือกาล เมื่อเหนือการสนองความต้องการ	646
สุขเพราะได้เกาที่คัน กับสุขเพราะไม่มีที่คันจะต้องเกา	647

การพัฒนาความสุข: วัตถุประสงค์เชิงอุดมคติ	648
ภาคปฏิบัติการ	
ทุกข์มีทุกข์มา อย่าเสียท่าเอาใจรับ จงเรียกปัญญาให้มาจับเอาทุกข์ไปจัดการ	649
ทั้งทุกข์และสุข ปฏิบัติให้ถูก มีแต่สุข ทุกข์ไม่มี	650
ความสุขที่พึงเน้น สำหรับคนทั่วไป เริ่มตั้งแต่ในบ้าน	651
พัฒนากามสุขที่สุขแย่งกัน ให้มีความสุขที่สุขด้วยกัน	652
ชีวิตจะวัฒนา ถ้าได้ปรารถนาเป็นพื้นใจ	653
สังคมน่ามีสันติสุขได้ คนต้องรู้จักความสุขจากการให้	654
ไม่เฉพาะสังคม แม้ในสังฆะ พระก็ถือหลักแบ่งปันลาภ	655
ให้ความดีงามในจิตใจบุคคล ออกมาเป็นปฏิบัติการเกื้อสังคม	656
บุคคลเอื้ออารี สังคมสามัคคี ทุกคนได้ ทุกคนดี มีสุขด้วยกันและทั่วกัน	657
คนมีปัญญา แม้แต่ทุกข์ ก็เห็นคุณค่า และใช้ประโยชน์ได้	658
ความสุขมีคุณมาก โทษก็หนัก ต้องรู้จักใช้	659
ของเสพเต็มไปหมด สุขกลับลด ทุกข์ก็ง่าย	660
จะสุขง่าย ทุกข์ได้ยาก หากฝึกไว้	661
บทลงท้าย	
ความสุขที่สมบูรณ์ ดูอย่างไร	662
เมื่อสุขของบุคคล คือสุขเพื่อมวลชนทั้งโลก	663

แผนภูมิประกอบคำพ้อง พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย

โดย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)
เลียงอ่านโดย พระกฤษ นิยมโล

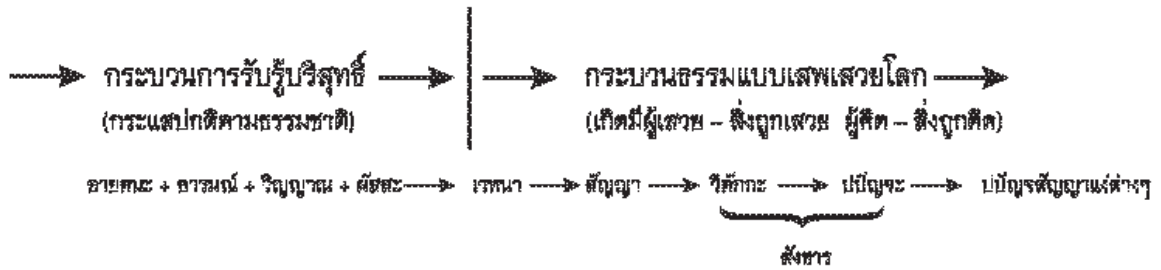
แผนภูมิที่ ๒/๑ หน้า ๒๙

๑. กายสังขาร	=	กายสัญญาเจตนา	————	กายทวาร	————>	กายกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางกาย)	=	ความจงใจ (แสดงออก) ทางกาย		ทางกาย		การกระทำทางกาย)
๒. วจีสังขาร	=	วจีสัญญาเจตนา	————	วจีทวาร	————>	วจีกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางวาจา)	=	ความจงใจ (แสดงออก) ทางวาจา		ทางวาจา		การกระทำทางวาจา)
๓. มโนสังขาร	=	มโนสัญญาเจตนา	————	มโนทวาร	————>	มโนกรรม
(สภาพปรุงแต่งการกระทำทางใจ)	=	ความจงใจ (แสดง) ทางใจ		ทางใจ		การกระทำทางใจ)

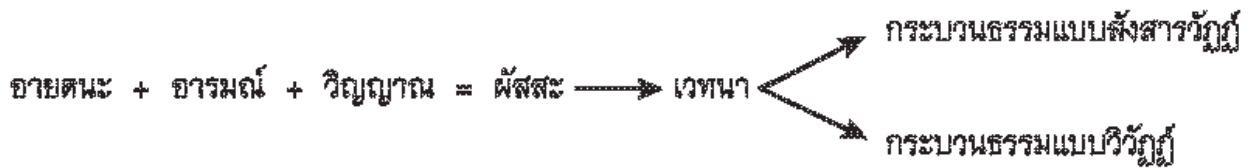
แผนภูมิที่ ๒/๒ หน้า ๓๒

อายตนะ	+	อารมณ์	+	วิญญาณ	=	ผัสสะ	————>	เวทนา
ทางรับรู้		สิ่งที่ถูกรู้		ความรู้		การรับรู้		ความรู้ที่ก่อก่ออารมณ์

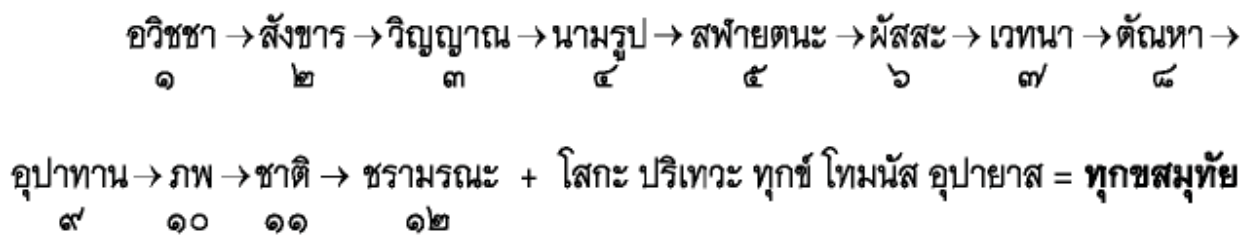
แผนภูมิที่ ๒/๓ หน้า ๓๕

แผนภูมิที่ ๒/๔ หน้า ๓๖

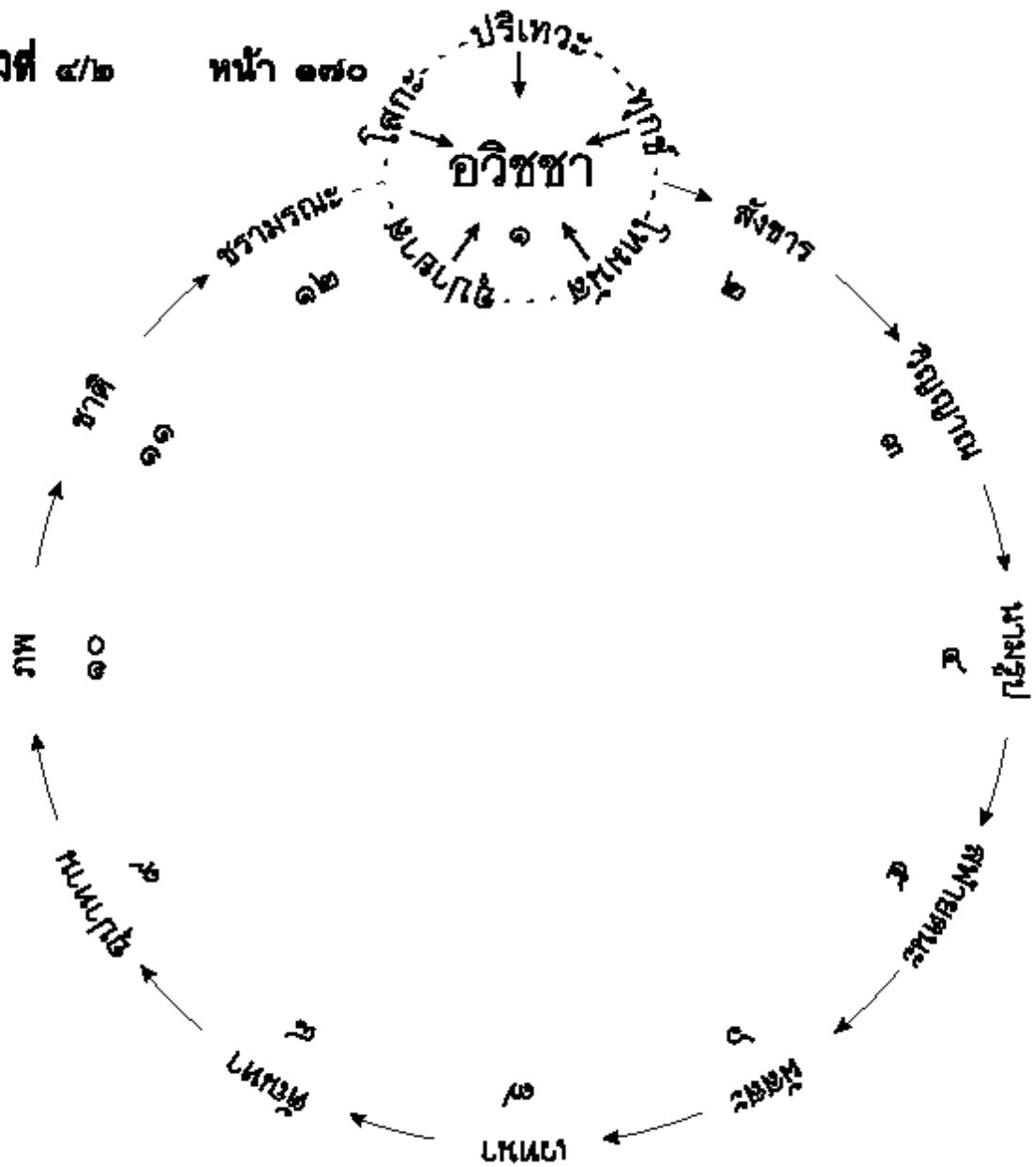

แผนภูมิที่ ๔/๑ หน้า ๑๗๐

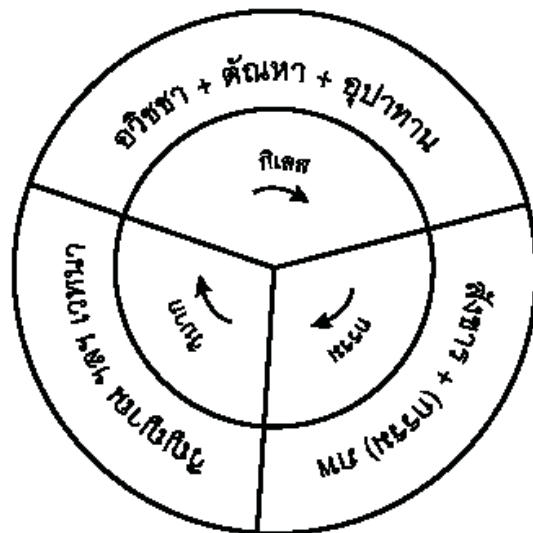
แผนภูมิที่ ๔/๒

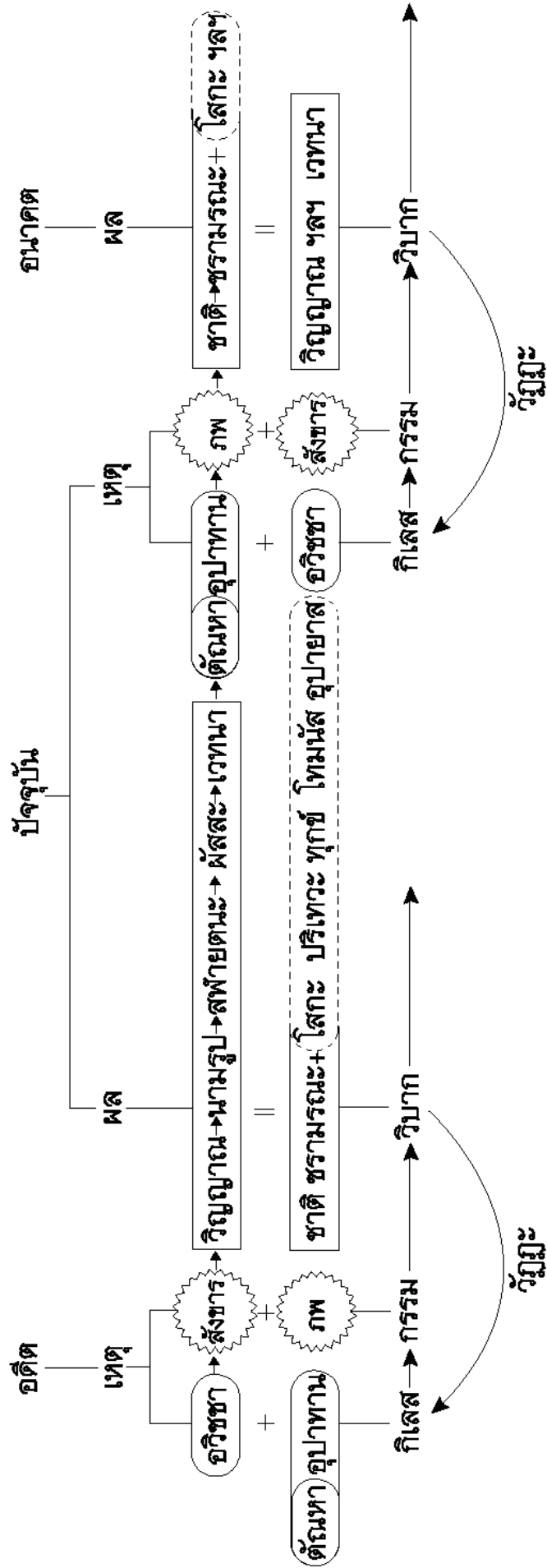
หน้า ๑๗๐

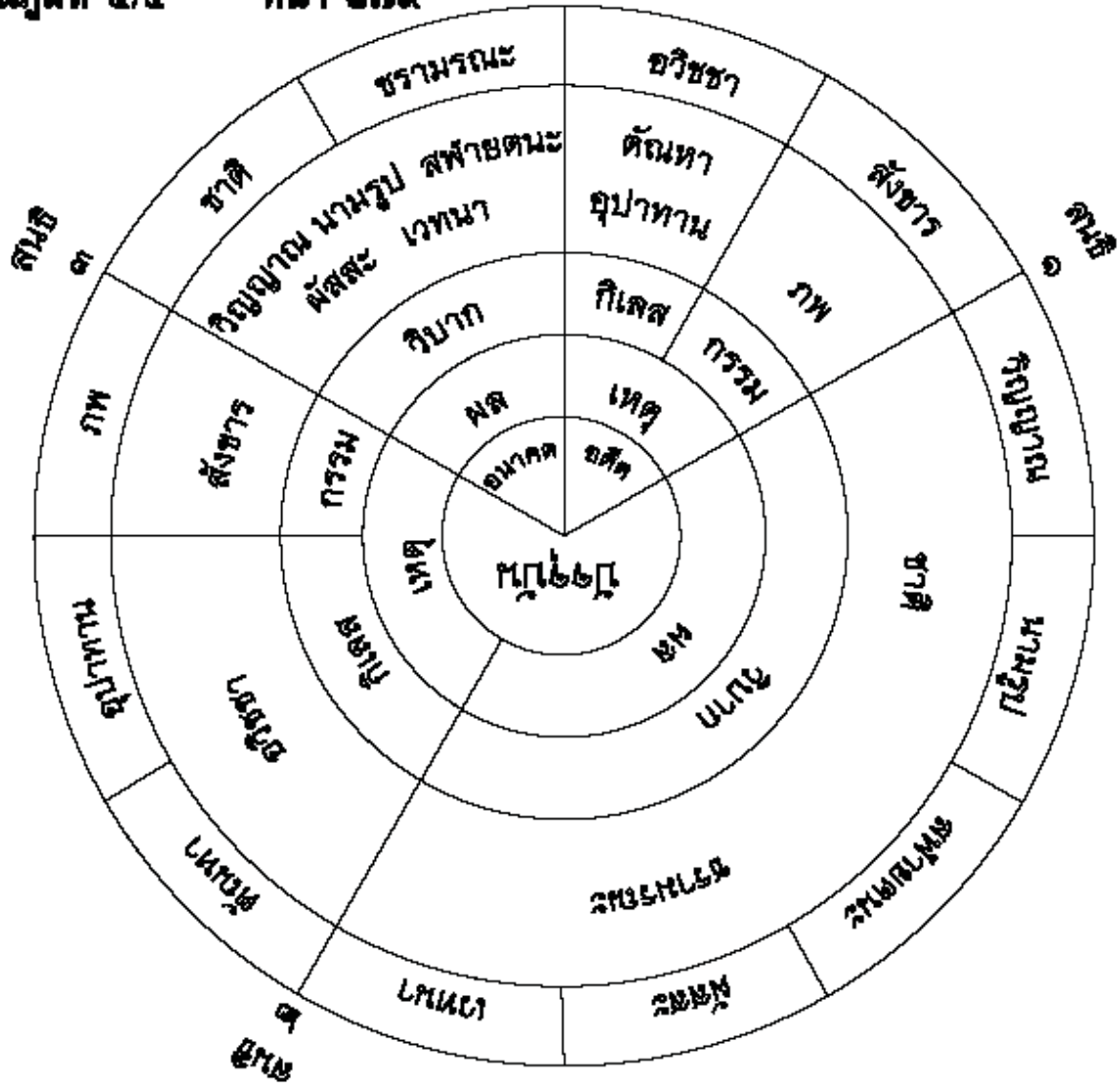
แผนภูมิที่ ๔/๓

หน้า ๑๗๗

แผนภูมิที่ ๔/๕ หน้า ๑๗๔

แผนภูมิที่ ๔/๖ หน้า ๒๐๔

อวิชชา → สังขาร → วิญญาน → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา →

อุปาทาน → ภพ → ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ฯลฯ = ทุกข์ของชีวิต

ตัณหา

ปริเยสนา → ลภะ → วินิจฉัย → ฉันทราคะ → อัชฌิมसान → ปรีคคหะ → มัจฉริยะ

→ อารักขะ → การทะเลาะ แก่งแย่ง วิวาท ส่อเสียด มุสาวาท ฯลฯ = ทุกข์ของสังคม

แผนภูมิที่ ๔/๗ หน้า ๒๐๙

ธาตุขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งธาตุ หรือธาตุต่างชนิด) → มัสสนาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งผัสสะ)
→ เวทนานาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งเวทนา) → สัญญานาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสัญญา) →
สังกัปขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งสังกัปคือความดำรงตรึง) → ฉันทนาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งฉันทะ)
→ ปริฬาหนาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งความรุนแรง) → ปริเยสนานาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการแสวงหา)
→ ลากขนานาขันธ์ (ความเป็นต่างๆ แห่งการได้ผล)

แผนภูมิที่ ๔/๘ หน้า ๒๐๙

ธาตุขันธ์ (ธาตุต่างชนิด) → สัญญานาขันธ์ (สัญญาต่างชนิด) → สังกัปขันธ์
(สังกัปต่างชนิด) → มัสสนาขันธ์ (ผัสสะต่างชนิด) → เวทนานาขันธ์ (เวทนาต่างชนิด) →
ฉันทนาขันธ์ (ฉันทะต่างชนิด) → ปริฬาหนาขันธ์ (ความรุนแรงต่างชนิด) → ปริเยสนานาขันธ์
(การแสวงหาต่างชนิด) → ลากขนานาขันธ์ (การได้ผลต่างชนิด)

แผนภูมิที่ ๖/๑ หน้า ๓๒๘

ธวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา →
อุปาทาน → ภพ →ชาติ → ขรามรณะ + โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส = ทุกขสมุทัย

แผนภูมิที่ ๖/๒   หน้า ๓๒๘

ยวิษชาตัม → สังฆารตัม → วิญญูณตัม → นามรูปตัม → สฬายตนะตัม → ผัสสะตัม → เวทนามตัม →
ตัมहाตัม → อุปาทานตัม → ภาตัม → ชาตัม → ชรามरणะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสตัม = ทุกขนิโรธ

แผนภูมิที่ ๖/๓   หน้า ๓๓๐

แบบแรก: (สฬายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิ → อุปาทาน → ภาตัม → ชาตัม →
ชรามरणะ + โสกะ ปรีทเวททุกขโทมนัสอุปายาส = ทุกขสมุทัย

แบบที่สอง: (สฬายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัมहा = ทุกขสมุทัย

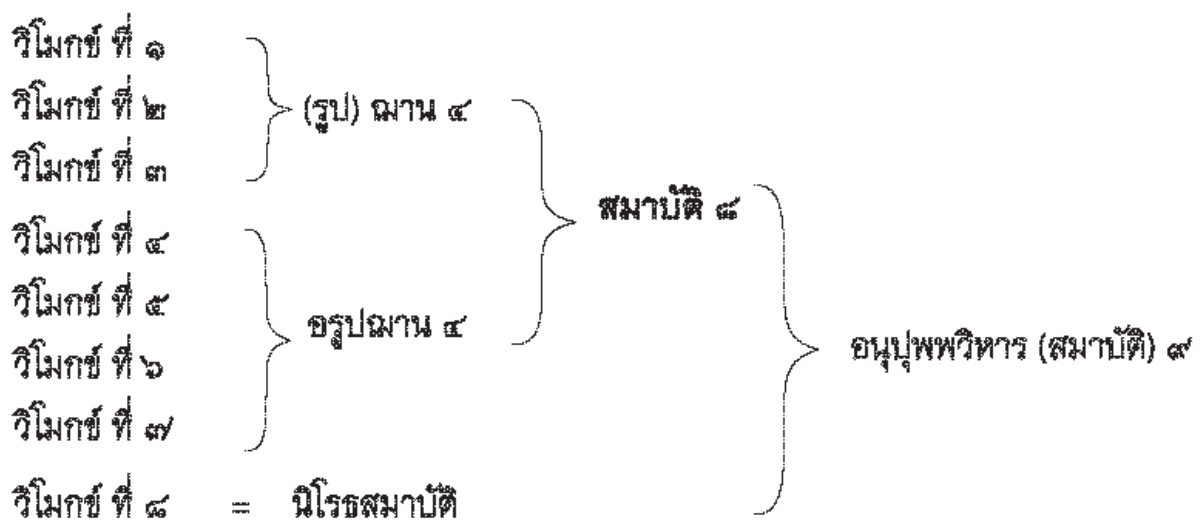
แผนภูมิที่ ๖/๔   หน้า ๓๓๑

แบบแรก: (สฬายตนะ → ผัสสะ →) เวทนา → นันทิตัม → อุปาทานตัม → ภาตัม →
ชาตัม → ชรามरणะ + โสกะ ปรีทเวททุกขโทมนัสอุปายาสตัม = ทุกขนิโรธ

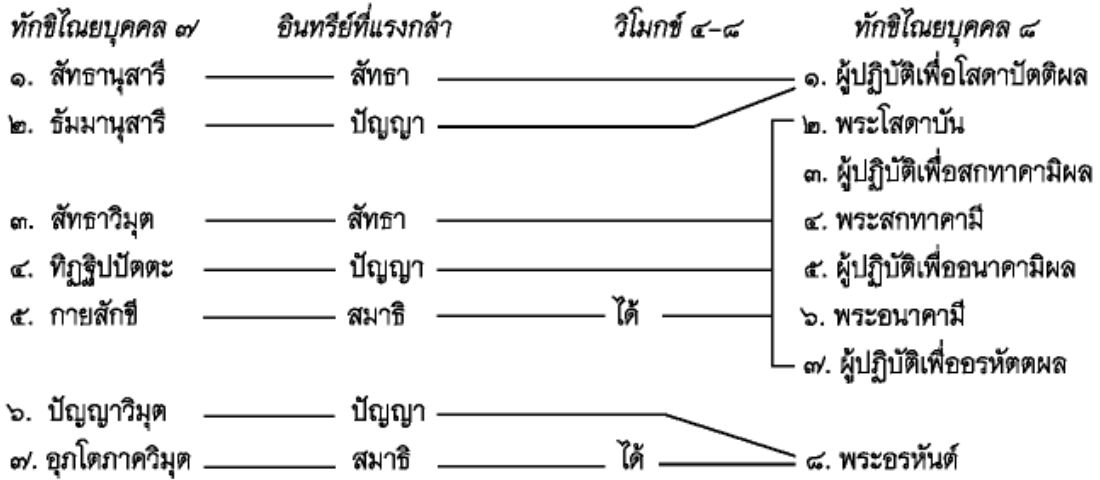
แบบที่สอง: (สฬายตนะ →) ผัสสะ → เวทนา → ตัมहा; (แต่) ตัมहाตัม → อุปาทานตัม →
ภาตัม → ชาตัม → ชรามरणะ + โสกะ ฯลฯ อุปายาสตัม = ทุกขนิโรธ

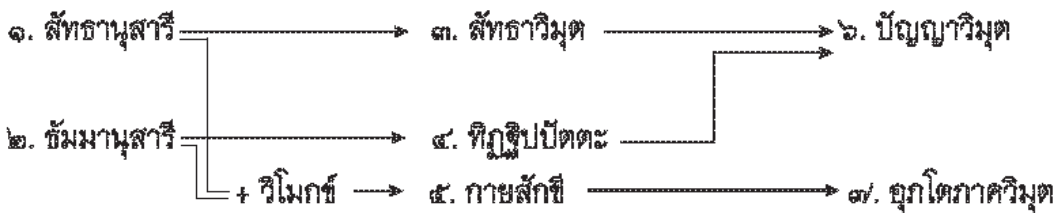
ระดับที่	ทักษิโณยบุคคล	สิกขาที่บำเพ็ญ	สังโยชน์ที่ละได้
๑	พระโสดาบัน	ศีลบริบูรณ์ (สมาธิและปัญญา พอประมาณ)	๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สีลัพพตปรามาส
๒	พระสกทาคามี	-----	+ ราคะ โทสะ โมหะเหลือเบาบาง
๓	พระอนาคามี	ศีลและสมาธิบริบูรณ์ (ปัญญาพอประมาณ)	๔. กามราคะ ๕. ปฏิฆะ
๔	พระอรหันต์	ศีล สมาธิ ปัญญาบริบูรณ์	๖. รูปราคะ ๗. อรูปราคะ ๘. มานะ ๙. อุทธัจจะ ๑๐. อวิชชา

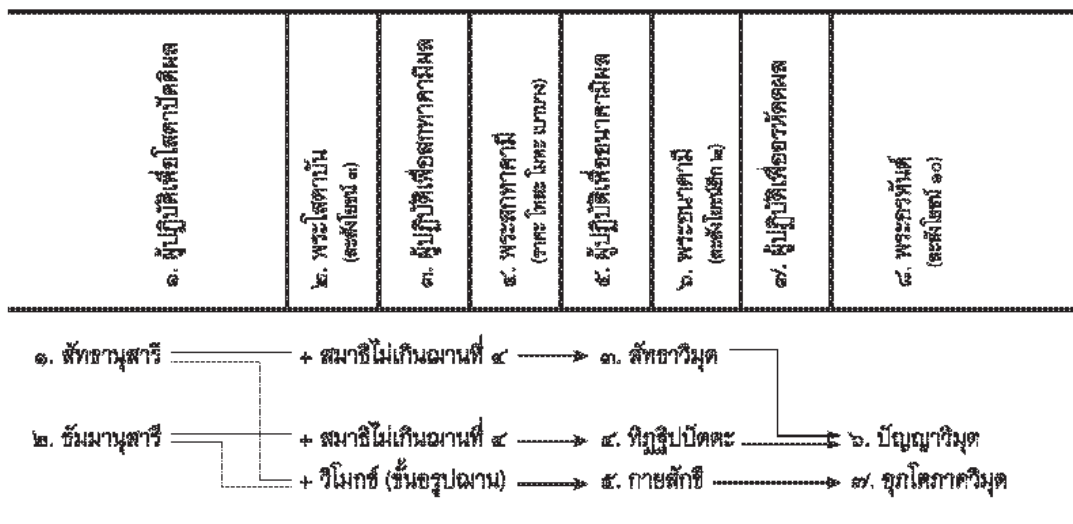
แผนภูมิที่ ๗/๓ หน้า ๔๑๔

แผนภูมิที่ ๗/๔ หน้า ๔๑๕

แผนภูมิที่ ๗/๕ หน้า ๔๑๕

แผนภูมิที่ ๔/๑ หน้า ๔๘๖

(สังขารุ=สังขารเบกชาญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณข้อที่ ๘; มโนทฯ= มโนทวาราวจรชณะ ; อนึ่ง ปฏิส.๒.๓๒ และสงฺคณิ อ. ๓๕๔ ได้แสดงเพิ่มจากนี้อีกแบบหนึ่ง โดยมีอนุโลม ๒ ชณะ และมีมตจิตชณะเดียว แต่มีคำคัดค้านใน วิสุทธิ. an/enka๕)

แผนภูมิที่ ๔/๒ หน้า ๔๘๖

แผนภูมิที่ ๑๑/๑ หน้า ๕๑๓

๑. สมุหทัย = ปฏิจจสมุปบาท สมุหทัยวาร: อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ ฯลฯ →ชาติ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส = เกิดทุกข์
๒. นีโรธ = ปฏิจจสมุปบาท นีโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ดับทุกข์

แผนภูมิที่ ๑๑/๒ หน้า ๕๑๕

นิโรธ: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ → นามรูปดับ → สฬายตนะดับ ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = ดับทุกข์

มรรค: สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ → ดับทุกข์

แผนภูมิที่ ๑๑/๓ หน้า ๕๑๗

มิจฉาปฏิบัติ: อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป ฯลฯ →ชาติ → ชรามรณะ
โสกะ ฯลฯ อุปายาส = **เกิดทุกข์**

สัมมาปฏิบัติ: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะดับ
โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ = **ดับทุกข์**

แผนภูมิที่ ๑๑/๔ หน้า ๕๑๗

มิจฉาปฏิบัติ: มิจฉาทิฏฐิ + มิจฉาสังกัปปะ + มิจฉาวาจา + มิจฉากัมมันตะ + มิจฉาอาชีวะ +
มิจฉาวายามะ + มิจฉาสติ + มิจฉาสมาธิ

สัมมาปฏิบัติ: สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ

แผนภูมิที่ ๑๑/๕ หน้า ๕๑๘

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา → ตัณหา →
อุปาทาน → ภพ → ชาติ → **ทุกข์** > **ศรัทธา** > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัทธิ** > **สุข** > **สมาธิ** >
ยถาภูตญาณทัสสนะ > นิพพิทา > **วิราคะ** > **วิมุตติ** > **ขยญาณ**

แผนภูมิที่ ๑๑/๖ หน้า ๕๑๘

กุศลศีล > **อวิปปฏิสาร** > **ปราโมทย์** > **ปีติ** > **ปัสสัทธิ** > **สุข** > **สมาธิ** >
ยถาภูตญาณทัสสนะ > **นิพพิทา** > **วิราคะ** > **วิมุตติญาณทัสสนะ**

แผนภูมิที่ ๑๑/๗ หน้า ๕๑๙

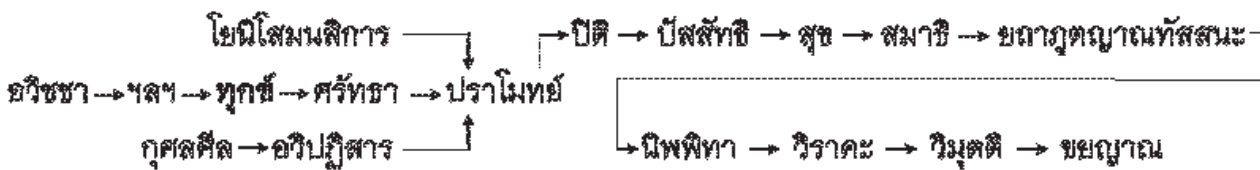
โยนิโสมนสิการ > ปราโมทย์ > ปิติ > ปัสสัทธิ > สุข > สมภาณี > ยถาภูตญาณทัสสนะ
> นิพพิทา > วิราคะ > วิมุตติ

แผนภูมิที่ ๑๑/๘ หน้า ๕๒๑

ปฏิจจสมุปบาท นิโรธวาร: อวิชชาดับ → สังขารดับ → วิญญาณดับ ฯลฯ →ชาติดับ → ชรามรณะดับ
โสกะ ฯลฯ อุปาสาส ดับ = ดับทุกข์

มัชฌิมาปฏิปทา/มรรค: สัมมาทิฏฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากรรมันตะ + สัมมาอาชีวะ +
สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ → ดับทุกข์

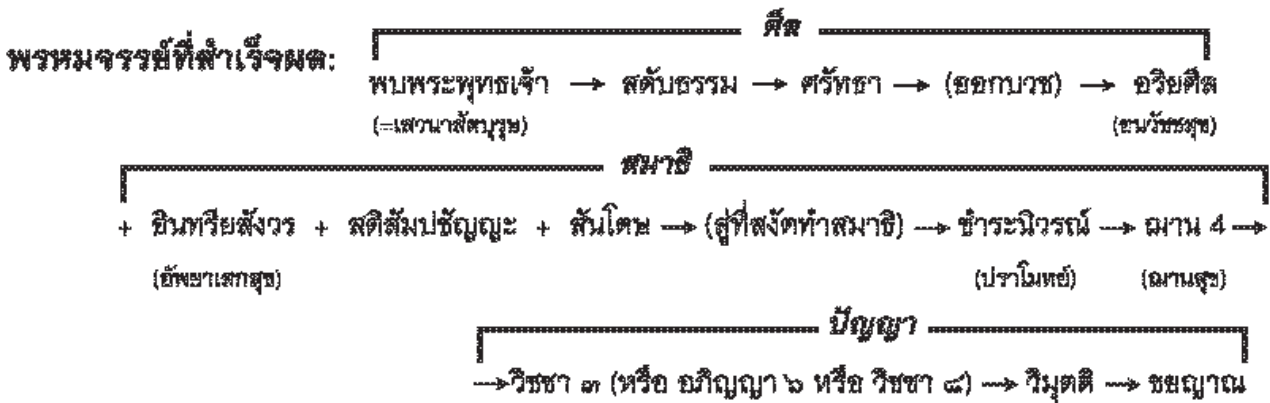
แผนภูมิที่ ๑๑/๙ หน้า ๕๒๑

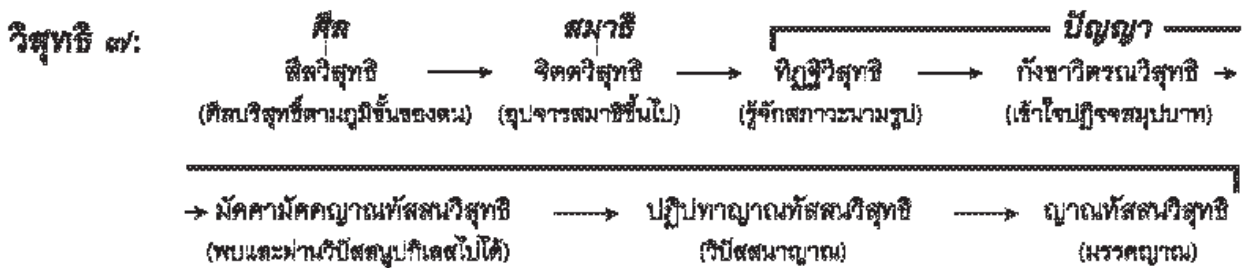
แผนภูมิที่ ๑๑/๑๐ หน้า ๕๒๒

ธรรมเป็นอาหารอุดหนุนกัน: เสวนาสัตบุรุษ → สดับสัทธรรม → ครัทธา → โยนิโสมนสิการ → สติสัมปชัญญะ
→ อินทริยสังวร → สุขเวท → สติปัญญา → โพชฌงค์ → วิชชาวิมุตติ

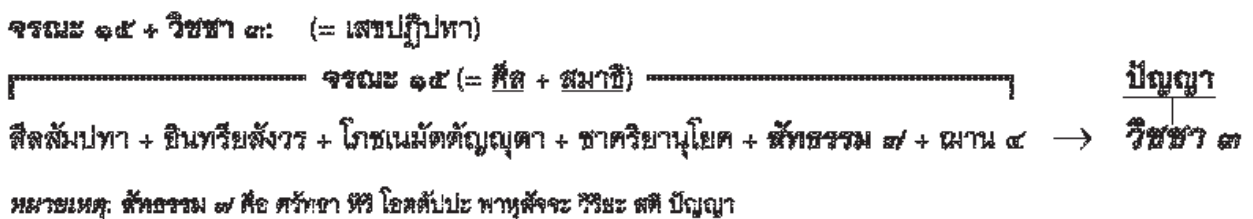
แผนภูมิที่ ๑๑/๑๑ หน้า ๕๒๒

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๒ หน้า ๕๒๒

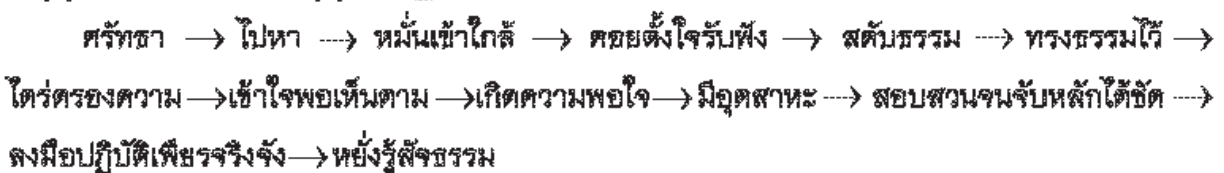

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๓ หน้า ๕๒๓

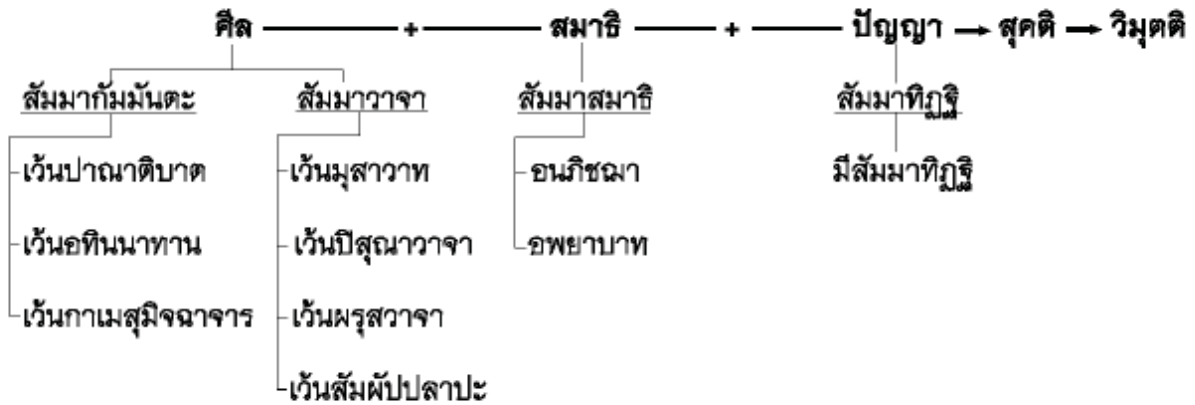
แผนภูมิที่ ๑๑/๑๔ หน้า ๕๒๓

อนุบุพเพสิกขา หรือ อนุบุพเพปฏิปทา:

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๕ หน้า ๕๒๓

ธรรมจริยา:

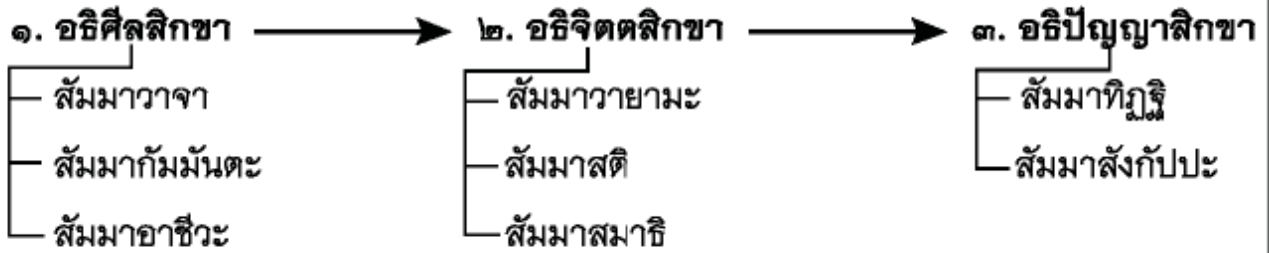
หมายเหตุ: ธรรมจริยา ซึ่งมักเรียกว่า กุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ แยกทุกข้อแยกความเป็น ๒ ตอน คือ เว้นอะไร กับทำอย่างไร (ที่อนลบบกัณฑ์อนบวก) จึงควรเขียนดังนี้: ๑. เว้นปาณาติบาต ปรรณาตีสต่อทุกคน ๒. เว้นอทินนาทาน เคารพกรรมสิทธิ์ ๓. เว้นกาเมสุมิฉฉาจาร ไม่ละเมิดจารีต ๔. เว้นมุสาวาท พูดคำสัตย์ ๕. เว้นปิสุณาวาจา พูดสมานสามัคคี ๖. เว้นผรุสวาจา พูดคำไพเราะ ๗. เว้นสัมผัปปลาปะ พูดคำมีเหตุผลเป็นประโยชน์ ๘. อนภิชณา ไม่โลภจ้องจะเอาของใคร ๙. ไม่พยยาบาท คิดเมตตา ๑๐. มีสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๖ หน้า ๕๔๕

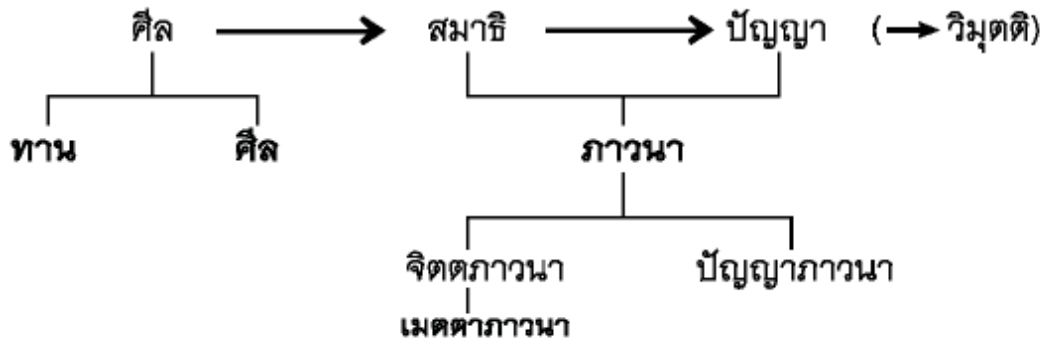
๑. สัมมาทิฏฐิ	}	ปัญญา (-ขั้น)
๒. สัมมาสังกัปปะ		
๓. สัมมาวาจา	}	ศีล (-ขั้น)
๔. สัมมากัมมันตะ		
๕. สัมมาอาชีวะ		
๖. สัมมาวายามะ	}	สมาธิ (-ขั้น)
๗. สัมมาสติ		
๘. สัมมาสมาธิ		

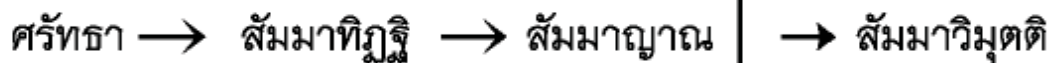
แผนภูมิที่ ๑๑/๑๗ หน้า ๕๔๕

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๘ หน้า ๕๔๕

แผนภูมิที่ ๑๑/๑๙ หน้า ๕๕๘

แผนภูมิที่ ๑๑/๒๐ หน้า ๕๕๙

แผนภูมิที่ ๑๒/๑ หน้า ๕๘๔

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → ศรัทธา

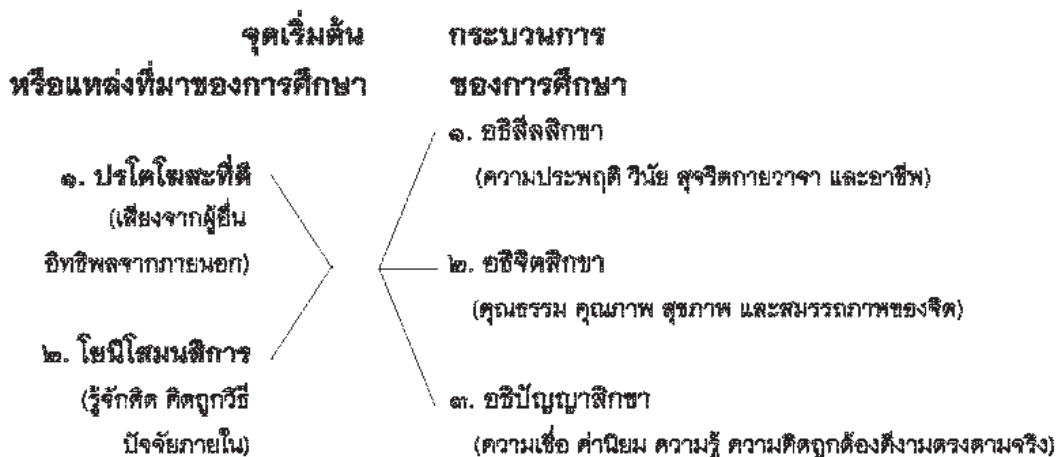
แผนภูมิที่ ๑๒/๒ หน้า ๕๘๕

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → ศรัทธา → โยนิโสมนสิการ

แผนภูมิที่ ๑๒/๓ หน้า ๕๘๖

เสวนาสัตบุรุษ (มีกัลยาณมิตร) → สดับธรรม → (ศรัทธา) → โยนิโสมนสิการ → ปฏิบัติธรรมถูกหลัก

แผนภูมิที่ ๑๓/๑ หน้า ๖๑๓

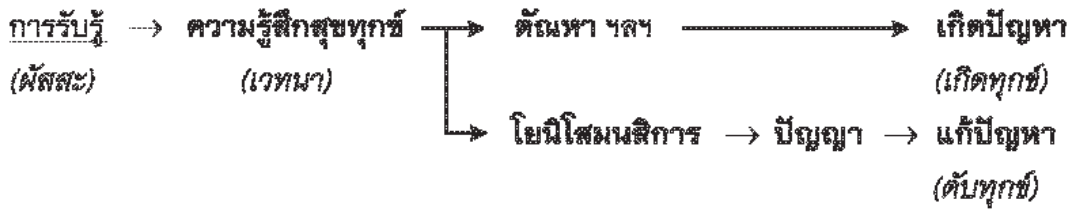
แผนภูมิที่ ๑๓/๒ หน้า ๖๑๔

ตา + รูป + เห็น = การรับรู้ → รู้สึกสุขทุกข์ → จำได้หมายรู้ → คิด
(อายตนะ) (อารมณ์) (จักขุวิญญาณ) (ผัสสะ) (เวทนา) (สัญญา) (วิตักกะ)

แผนภูมิที่ ๑๓/๓ หน้า ๖๑๖

การรับรู้ → ความรู้สึกสุขทุกข์ → ความอยาก-ที่เป็นปฏิริยาบวก-ลบ → ปัญหา
(ผัสสะ) (เวทนา) (ตัณหา) (ทุกข์)

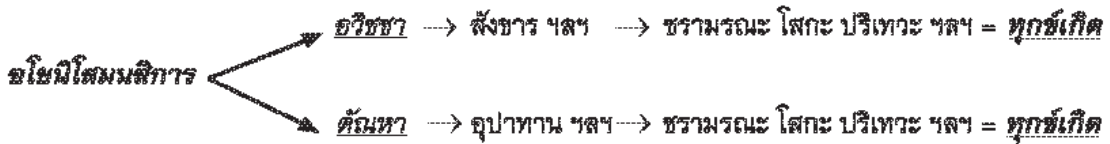
แผนภูมิที่ ๑๓/๔ หน้า ๖๑๗

แผนภูมิที่ ๑๓/๕ หน้า ๖๒๔

วิภวะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

(วงวนแห่งทุกข์ หรือวงจรปัญหา เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

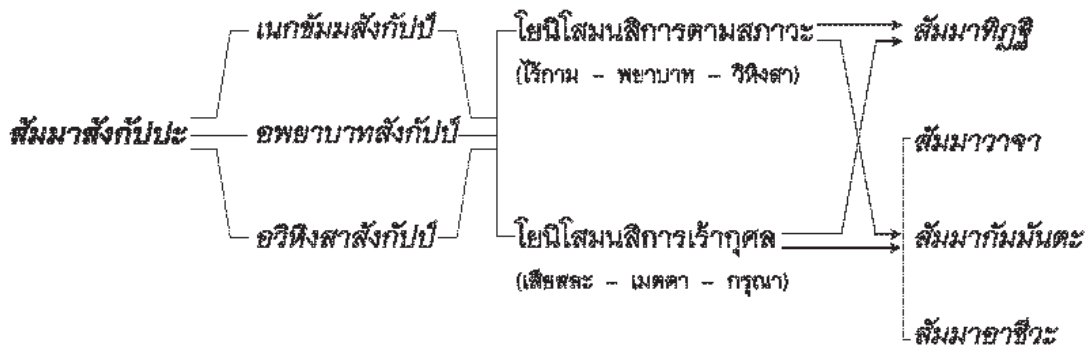

วิภวะ มีโยนิโสมนสิการเป็นมูล

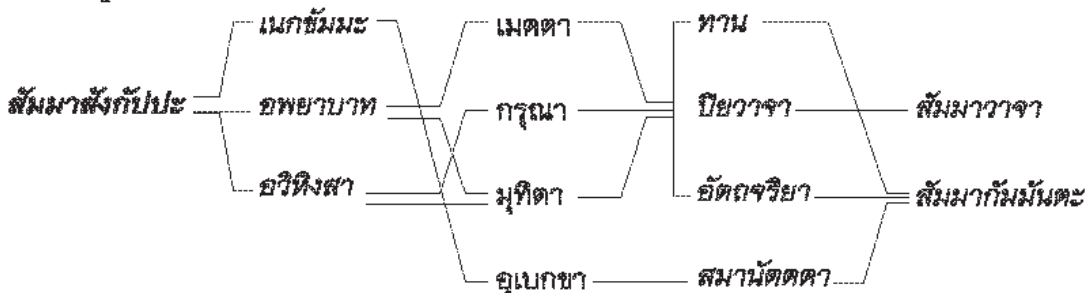
(ภาวะปลอดทุกข์ หรือแก้ปัญหได้ เกิดจากโยนิโสมนสิการ)

โยนิโสมนสิการ → มรรคภาวนา: สัมมาทิฐิ = วิชา → อวิชชาดับ → สังขารดับ ฯลฯ = ทุกข์ดับ

แผนภูมิที่ ๑๔/๑ หน้า ๗๐๖

แผนภูมิที่ ๑๔/๒ หน้า ๗๐๖

แผนภูมิที่ ๑๖/๑ หน้า ๗๙๕

ปราโมทย์ → ปิติ → ปัสสัทธิ → สุข → สมาธิ

แผนภูมิที่ ๑๖/๒ หน้า ๘๐๙

กรรมฐาน	จริยาที่เหมาะสม						ขีดขั้นความสำเร็จ						
	ภาคจิต	โทสจิต	โมหจิต	สังขารจิต	พหุจิต	วิตกจิต	ปฐกคณินิต	อุปจารสมาธิ	ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน	อรุปรมาณ ๔
กสิณ ๑๐													
- วรรณกสิณ ๔		×					○	○	○	○	○	○	
- กสิณอื่นๆ	×	×	×	×	×	×	○	○	○	○	○	○	
อสุภะ ๑๐	×						○	○	○				
อนุสติ ๑๐													
- พุทธา, ธรรมา, สังฆา, สีลา, จาคา, เทวตา-				×				○					
- อุปสมานุสติ, มรณสติ					×			○					
- กายคตาสติ	×						○	○	○				
- อานาปานสติ			×			×	○	○	○	○	○	○	
อัปปมัญญา ๔													
- เมตตา, กรุณา, มุทิตา		×						○	○	○	○		
- อุเบกขา		×						○				○	
อาหาเรปฏิกูลสัญญา					×			○					
จตุธาตวัญฐาน					×			○					
อรุปร ๔													
- อากาสนัญญาตนะ	×	×	×	×	×	×		○				○	๑
- วิญญาณัญญาตนะ	×	×	×	×	×	×		○				○	๒
- อากิญจัญญาตนะ	×	×	×	×	×	×		○				○	๓
- เวนสัญญานาสัญญาตนะ	×	×	×	×	×	×		○				○	๔

แผนภูมิที่ ๑๖/๓ หน้า ๘๑๘

๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕					
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖				
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗			
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘		
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘	๙,๙	
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖	๗,๗	๘,๘	๙,๙	๑๐,๑๐
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕					
๑,๑	๒,๒	๓,๓	๔,๔	๕,๕	๖,๖				

ฯลฯ

แผนภูมิที่ ๑๖/๔ หน้า ๘๑๙

๑	๒	๓	๔	๕					
๑	๒	๓	๔	๕	๖				
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗			
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘		
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	
๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๑๐
๑	๒	๓	๔	๕					
๑	๒	๓	๔	๕	๖				

ฯลฯ

๑. **สมุทธวาร :** อวิชชาเกิด → สังขารเกิด → ฯลฯ →ชาติเกิด → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส เกิด
 ๒. **นิโรธวาร :** อวิชชาดับ → สังขารดับ → ฯลฯ → ชาติดับ → ชรามรณะ โสกะ ฯลฯ อุปายาส ดับ

สังขระ ๔	ญาณ ๓		
	สังญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	รู้ว่าทุกข์ คือดังนี้ = รู้ว่าปัญหาคืออะไร ตัวปัญหาอยู่ที่ไหน	รู้ว่าทุกข์นี้ ควรกำหนดรู้ = รู้ว่าปัญหานี้ต้องเข้าใจ สภาพและขอบเขตเป็นต้นของมัน	รู้ว่าทุกข์นี้ กำหนดรู้แล้ว = รู้ว่าได้เข้าใจสภาพและ ขอบเขตของปัญหาแล้ว
สมุทัย	รู้ว่าสมุทัย คือดังนี้ (รู้ว่าต้นเหตุเป็นเหตุแห่งทุกข์) = รู้ว่าสาเหตุของปัญหา คืออะไร	รู้ว่าสมุทัยนี้ ควรละเสีย (รู้ว่าต้นเหตุต้องละเสีย) = รู้ว่าจะต้องแก้ไข ที่สาเหตุนั้น	รู้ว่าสมุทัยนี้ ได้ละแล้ว (รู้ว่าต้นเหตุได้ละแล้ว) = รู้ว่าสาเหตุนั้น ได้แก้ไขกำจัดแล้ว
นิโรธ	รู้ว่านิโรธ คือดังนี้ (รู้ว่านิพพานเป็นภาวะดับทุกข์) = รู้ว่าภาวะหมดปัญหาที่ต้องการ คืออะไร ตนต้องการ หรือควรต้องการอะไร	รู้ว่านิโรธ ควรทำให้แจ้ง (รู้ว่านิพพานควรบรรลุ) = รู้ว่าภาวะนั้น เป็นจุดหมายที่ต้องไปให้ถึง	รู้ว่านิโรธนี้ ได้ประจักษ์แจ้งแล้ว (รู้ว่าได้บรรลุนิพพานแล้ว) = รู้ว่าได้บรรลุ จุดหมายนั้นแล้ว
มรรค	รู้ว่ามรรค คือดังนี้ (รู้ว่ามรรคมีองค์ ๘ เป็นทางดับทุกข์) = รู้ว่าวิธีการแก้ปัญหา เป็นอย่างไร	รู้ว่ามรรค ควรเจริญ (รู้ว่ามรรคมีองค์ ๘ ควรปฏิบัติ) = รู้ว่าวิธีการนั้นจะต้องลงมือปฏิบัติ หรือจัดดำเนินการ	รู้ว่ามรรคนี้ ได้เจริญแล้ว (รู้ว่าได้ปฏิบัติตามมรรคแล้ว) = รู้ว่าได้ปฏิบัติตามวิธีการนั้น เสร็จสิ้นเรียบร้อยแล้ว

